

Drago Bajt

RTV v Ljubljani

MENCINGERJEV ABADON IN UTOPIJA

Mencingerjev *Abadon* ali »bajka za starce«, kakor je pisatelj podnaslovlil svoje v mnogem zanimivo literarno delo, je osrednji spis slovenske utopične proze. Zato ni naključje, da se ga slovenska literarna veda, publicistika in esejistika lotevajo še danes, zdi se celo, da je tačas še bolj živ kot je bil ob svojem natisu leta 1893, o čemer pričajo številne razprave in članki v zadnjih letih,¹ pa tudi ponovna izdaja romana.² Vzroki za intenzivno navzočnost *Abadona* med zdajšnjimi slovenskimi preučevalci in bralci tiče v idejni, tematski, vrstni in oblikovni večplastnosti romana; ta se prav zaradi vsestransko zapleteno sestavljenega ustroja vedno znova in nanovo aktualizira v zavesti sprejemnikov.

Vse naštete vidike, s katerih želimo pregledati Mencingerjevo delo, je mogoče zreti tudi z gledališča umetniške zvrsti, ki v zadnjih desetletjih neusmiljeno in prav pogoltno sega po vseh človekovih bivanjskih problemih, jih umetniško obdeluje z izredno mnogovrstnostjo postopkov in jih nato ponuja v spektakularni raznoobličnosti. V mislih imamó zvrst znanstvene fantastike, ki je na področju književnosti v dobrih 50 letih posesala in preoblikovala celotno utopično literarno tradicijo, od antičnega pustolovskega in fantastičnega romana, prek klasične morovske utopije, razsvetljanskega planetarnega romana, predromantične grozljivke in fantastične novele, do antiutopije 20. stoletja. Mencingerjev *Abadon* je z razgledišča znanstvene fantastike kot posebne literarne zvrsti kaj hvaležen predmet preučevanja: osvetljen v najmodernejšem barvnem spektru znanstvenofantastične književnosti in prelomljen v utrjeni problemski prizmi utopične in antiutopične proze, nam pokaže prav spektakularno idejno, tematsko, vrstno in oblikovno razgrnjenost. Znanstvenofantastična literatura je kot laterna magica, ki nam kaže pisano podobo znanega Mencingerjevega romana z vseh poglavitnih zornih kotov: z gledišča ideologije, mitologije, znanosti in literarne umetnosti.

1

Ideološke sestavine *Abadona* so bile v središču dozdajšnjih literarnih preučevanj. Raziskovalci so ugotovili, da Mencingerja zanimajo splošna in posebna vprašanja politike, gospodarstva, vere, znanosti, tehnike, kulture, umetnosti in jezika v zadnjih desetletjih 19. stoletja. Mencinger je »konstruktivno posegel v rešitev najaktualnejših, težkih in usodnih vprašanj, ki zadevajo mišljenje, življenjsko usodo človeštva vobče, nas Slovencev posebe: estetičnih, socialnih, državnih, narodnih, verskih, vzgojnih, političnih«, je pisal Josip Tominec.³ Že prej je prvi urednik Mencingerjevih del označil roman kot »bajevno bodočnost človeštva, zlasti slovenstva.«⁴ Malone enako je opisal *Abadona* tudi Jakob Kelemina: »utopistična slika bodočega razvoja človeštva.«⁵ Janez Logar je naštel pet

¹ M. Kmecl: *Janez Mencinger kot meščanski ideolog*, v zborniku: *Krško skozi čas*, Krško 1977, str. 207–215; B. Grabnar: *Utopije in antiutopije v slovenski literaturi 19. stoletja*, »Ljubljanski dnevnik«, 18. 3. – 28. 3. 1978, ponatisnjeno tudi v knjigi: *Mavrična krila*, izbor slovenskih znanstvenofantastičnih zgodb, TZS, Ljubljana 1978, str. 83–103; Z. Ferkolj: *Utopija v slovenski prozi 19. stoletja*, SR, št. 4/1978, str. 403–416.

² »Iz slovenske kulturne zakladnice«, ZO, Maribor 1979.

³ *Slovenski biografski leksikon*, 5. zv., Ljubljana 1933, str. 94.

⁴ *Izbrani spisi Janeza Mencingerja IV*, SM, Ljubljana 1927, str. IV.

⁵ *O virih Mencingerjevega Abadona*, »Ljubljanski zvon«, 1920, str. 396.

temeljnih ideoloških sklopov romana: razvoj svetovnega kapitalizma, napredek znanosti in tehnike, pesimistični življenjski nazor slovenske akademske mladine, slovenske politične in kulturne razmere in strah pred proletariatom; na osnovi teh je razglasil delo za programatični »manifest slovenskega liberalizma oziroma liberalnega katolicizma«, za »filozofsko, zgodovinsko in družbeno-politično poglobljeno literarno delo«. ⁶ Še določneje je *Abadona* iz teh zornih kotov osvetlil Matjaž Kmecl; zanj je Mencingerjeva »bajka za starce« »vizionaren, futurološki pretres morale in možnosti kapitalistične družbe proti koncu 19. stoletja«, celo več, politična, tehnokratska in ekološka vizija »stehnzirane in zmehanizirane ... dehumanizirane družbe 24. stoletja«. ⁷

Mencingerjev *Abadon* je ideološkim razvidom ustrezno doživljal tudi različno naravnano vrstno odrejanje. Za Antona Slodnjaka je roman predvsem »kritika dobe in družbe«, ⁸ se pravi kritičen prikaz slovenskega meščanstva ob koncu 19. stoletja. Na tako pojmovanje merijo tudi tisti avtorji, ki govorijo o *Abadonu* kot o »satiričnem romanu« oziroma »satirično družbeno-političnem romanu«. ⁹ Ti so roman brali predvsem kot literarni odsev posebnega slovenskega prostora in časa, posnetek specifičnega družbenega ustroja in miselnosti, ki ga ustvarja pisateljeva domišljija, usmerja in osmišlja pa njegova ideologija. Tako razumevanje namreč zahteva satirično delo: upodobljeni svet umetnine osvetli avtorska idejna perspektiva tako, da postane docela jasno, kakšen ne bi smel biti realni svet, v katerem je delo nastalo. Tako so Mencingerjev roman razumeli predvsem kot umetniško bolj ali manj prepričljivo, trdno in posrečeno zlitje konkretnega antiideala in abstraktnega ideala, ki ga je mogoče najbolje rekonstruirati iz avtorjevega svetovnega nazora. In tako so nastali spisi, ki jih moremo povzeti približno takole: *Abadon* izseva avtorjev idealizem in optimizem, neomajno pisateljstvo vero v slovenstvo, upanje v prihodnjo usodo malega naroda, ki bo ostal vsemu navkljub pred človeško zgodovino in bogom, če bo le veren in nraven in bo ljubil boga in sebe kakor samega sebe. »Utopični pogled v bodočnost je žgoča kritika modernega pesimizma in materialističnega naziranja«, je pisal Stan-ko Bunc. ¹⁰ Iz podobnih razlogov je nastala tudi oznaka o Mencingerjevem »notranjem« ali »pozitivnem« krščanstvu, po katerem je *Abadon* »evangelij pravega slovenstva« ¹¹ in »nova slovenska sinteza«. ¹²

Razumevanje *Abadona* kot čiste satire pa so vseskoz oteževale druge sestavine romana, predvsem fantastične in utopične. Na eni strani je vplival na poimenovanje osrednjega lik *Abadona*, Gonôbe ali angela pokončevalca, »zlega duha laži in prevare, licemerstva in krivice« (*Abadon*, 206¹³), ter njegove demonične moči, na drugi popotovanja v človeško preteklost in prihodnost ter prikaz prihodnje človeške družbe in njene ureditve. Obojno so doslej večinoma obravnavali kot izpeljanke satire, kot poseben avtorjev umetniški način, s katerim je idejno in tematsko jasneje izrisal nezdržljivost satiričnega ideala in antiideala. Povezovanje satire s fantastiko in utopijo pa je vsekakor močno vplivalo na umetniške in ideološke značilnosti *Abadona*. Vpeljava peklenkega angela Apokalipse je dala Mencingerjevemu romanu filozofsko poglobljenost, obenem pa mu je ponudila tla za avtorski oblikovalni postopek, s katerim je okrepil satiričnost dela. Podobno lahko rečemo tudi za utopične in antiutopične elemente v osrednjih poglavjih *Abadona* (VII. – X. poglavje). Ti elementi, ki nas natančneje zanimajo, dajejo *Abadonu* značilno barvo utopične in antiutopične proze.

Utopična književnost konstruira podobo človeške stvarnosti, postavljene v drug čas in drug prostor. Avtorjevi vzroki za to pisateljsko odločitev so sociološke narave: čas in pro-

⁶ Janez Mencinger: *Zbrano delo II*, DZS, Ljubljana 1962, str. 431.

⁷ Janez Mencinger kot meščanski ideolog, v navedeni knjigi, str. 211.

⁸ *Zgodovina slovenskega slovstva III*, SM, Ljubljana 1961, str. 293.

⁹ F. Levce, pismo z dne 6. 11. 1880; J. Mencinger: *Zbrano delo II*, str. 423.

¹⁰ »Življenje in svete«, št. 12/1938, str. 180.

¹¹ Josip Tominišek: *Izbrani spisi J. Mencingerja IV*, str. XXX.

¹² F. Vodnik: Janez Mencinger: *Abadon*, v knjigi: *Ideja in kvaliteta*, ZO, Maribor 1964, str. 74.

¹³ Navedki so iz II. knjige *Zbranih del J. Mencingerja*, Ljubljana 1962 (»Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev«).

stor, kjer živi, očitno nista ustrezen zgled in spodbuda za ustvarjanje umetniških del. Avtor s pomočjo literarne umetnine zbeži iz življenjske stvarnosti. To mu omogoča domišljija, ki si zna izmisliti nešteto načinov za beg iz kletke konkretnosti. Beg v drug prostor in drugačen čas je v klasični utopični književnosti navadno pojasnjen s spanjem, sanjami, bolezenskimi blodnjami ipd. Znanstveno, se pravi realno verjetno in mogočo utemeljitev bega (iznajdba rakete, izum časovnega stroja itd.) vpelje šele sodobnejša znanstvenofantastična književnost.

Ta beg pa ni le beg iz neznosne prešernovske »življenja ječe«, kjer gospodari rabljevski čas. Je tudi umik pred fizičnimi, psihičnimi in mentalnimi mejami človeštva, izmik neizprosni človeški usodi, ki se izteka v smrt, prehod v stvarnost, kjer je človeškemu posamičniku in skupnosti podeljena nesmrtnost, neomejena modrost in spoznanje, nemotena sreča in neizmerno blagostanje. Tak umik iz človeške stvarnosti se je zgodovinsko izkazal za nemogoč ali pa vsaj pomaknjen v daljno prihodnost. Zato so predvsem idejni problemi utopične književnosti v primerjavi z realistično »nerealni«. Utopični roman je spričo tega postavljen v neposredno bližino mitološke zgodbe, bajke, pravljice, legende, fantastične novele, idile ali pastorale. Od teh jo zmore razmejiti samo logična in znanstvena verjetnost ali mogočnost, ki pa obenem zahteva tudi rabo posebnih pripovednih postopkov in jezikovnih sredstev.

Najsplošnejše značilnosti, odločilne za nastanek in zasnovno utopične proze, so razberljive tudi iz Mencingerjevega *Abadona*. Zasnova človeka kot individuuma je skrajnje pesimistična, tako da prav zahteva izhod v utopični družbeni stvarnosti, ki so jo nekateri raziskovalci zenačili s »pozitivnim krščanstvom«. Človek je »zgolj metež, ki v njem gomez brezštevne strasti in bede: kaos, ki v njem brodira eros in antheros – ljubezen in črt« (87). Še huje: človek je »samo atomček iz tega kaosa . . . Ljubeč roditi, črteč moriti – to sta tečaja, ob katera se suče delo in nedelo zemljanov!« zatrjuje *Abadon* (prav tam).

Ni torej čudno, da je družba ljudi neznosna družba človeških volkodlakov in vampirjev, ki pijejo človeku kri še po smrti, družba »volčjih bratodercev« (105). Zato Samorad Veselin iz veseljem sprejme *Abadonovo* ponudbo, ki ga doleti v spanju, v tem »prestanu neprestanega trpljenja«, »pozabi samega sebe«, »pretrgljaju večnosti« (92). Rade volje sklene z njim pogodbo, ki mu obljublja premagati prostor in čas, videti preteklost, sedanjost in prihodnost, preseči nezmagljive meje človeškega telesa in razuma. *Abadon* mu obeta in tudi dá nevidnost, možnost ločenega življenja duha in telesa, nesmrtnost. Cela vrsta iznajdb in odkritij v Mencingerjevem romanu služi premagovanju človekove bivanjske zamejenosti, razumljene pri tem »bohinjskem Herodotu« kot kazen za izvirni greh (»Segli smo po prepovedanem sadu spoznanja in zatorej smo pahnjeni v prekletstvo in pregnanstvo« – 163). Najprej je tu *Abadonov* obroč: »S tem obročem si neviden, neslišen in netehten, kadar hočeš in dokler hočeš; slušal bo moje ukaze in te nosil, kamor porečeš; odpiral bo gore in zaklade, pa tudi misli in usta ljudi, da bodo vpričo tebe govorili čisto resnico; z njega pomočjo boš videl v vsako daljo skozi temo in zid« (94). Podobne lastnosti ima tudi zdravilo slovničarja Slovojoja: »Čudovite kapljice in zvari, katere je izumljal za izboljševanje in podaljševanje človeškega življenja . . . povzročajo, da človek vidi in spozna človeka na miljo, loči z vohom jeklo od železa, sliši pretakanje sokov v rastlinah, zapomni si za več dni celo polo števil in besed, več dni zdrži brez hrane in spanja« (132). Ta sok iz rože mogote, s katerim se hrani poslednji Slovenec v votlini Bogatina, je kakor »modrijanski kamen, ki spremeni navadni prah v zlato . . . človeško življenje podaljša za nekaj stoletij« (235). Tudi vsi drugi izumi in iznajdbe v romanu služijo begu iz lastnega telesa, begu pred soljudmi in družbo, begu v drugačno življenje in druge razsežnosti: naočniki, ki dajejo vpogled v človeško zgodovino, leteči ljudje, umetna hrana iz lesa in prsti, »stol očite spovedi« – nekakšen elektromagnetni detektor laži, ki omogoča branje misli pri zaslišanju, zdravilo proti staranju itn.

Vse te realije, ki navadno sodijo v klasični repertoar fantastičnega romana ali pravljice, so pri Mencingerju služabnice satire. Abadonovi pripomočki Veselinu Samoradu omogočijo dvig nad »volčje bratoderce«, ki časte le zlato tele. Breztelesne oči duha mu olajšajo »samovid« celotne človeške zgodovine v večnostnem trajanju. »Duša je neumrjoča hči večnosti, a život je minljivi sin časa«, beremu v *Abadonu* (137). V tem aforističnem stavku je izražena idejna napetost med idealom in antiidealom satiričnega dela, napetost med »notranjim« in pozunanjenim krščanstvom, ki se sprosti v ambivalentnem smehu skoz solze in navsezadnje ustreže avtorjevemu namenu – »priti skozi laž do resnice ... kakor skozi temo do luči« (169).

Tej avtorski idejno-umetniški težnji služita v romanu tudi znanost in tehnika, sploh vsa-ko racionalno spoznavanje. Dvojnost med duhom in telesom, mislijo in snovjo, poduhovljenim in materialnim svetom ni izražena samo v opozicijah notranje/ zunanje krščanstvo, »volčji bratoderci«/ slovníčar Slovogoj, neumrjoča hči večnost/ minljivi sin časa, »naša znanost brez srca (doctrinis nostris sine corde)/ »oči srcá« – temveč tudi drugje, v opozicijah spodaj/zgoraj, tla/nebo, zemlja/vesolje, tema/svetloba (»Spodaj se razprostira črna tema, zgoraj pa se leskečejo zvezde v čudoviti, Samoradu do sedaj neznani svetlobi«, 112–113). Vsevedni in vsevidni Abadon obljublja Samoradu »druge in zopet druge presnove teh na videz samogibnih in za milijone vekov namenjenih sončnih skupin v prostora brezkončnosti ... Marsikatera zvezda, katere luč ti danes miglja tako žarko, ugasnila je že pred tisoč leti in se je razdrobirila; in koliko novih svetov kroži po brezmejni prostranini, katerih luč do sedaj ni dospela do svetovne drobtinice, katero imenujete Zemlja« (115). »Zabave vede in spoznave« (342) dvigajo človeka »nad težnjami in marjnjami povprečnih človeških hodničnjakov in krtnoplezalčkov« (342) – prav tako, kot »ladnjica, ki je s konopcem pripeta pod zrakoplov« (112–113), dvigne Samorada Veselina v zračne višave. Četudi imamo v *Abadonu* še celo vrsto tehničnih izumov, nastalih na podlagi znanstvenega spoznavanja (npr. ustekleničeni plini, diamanti iz lipovega oglja, stisnjena električna, primitivni TV aparat, ceneno kurivo iz vode in sončnih žarkov ipd.), pa je očitno, da Mencinger ni ne zagovornik duha Velike Azije, ki prisega na »vesoljni napredek« in »matematično gotove podatke statistične vede« (322), ne pristaš Slovogoja in njegove »znanstvene« slovnice, ne navdušenec nad Rudovarjevo kemijsko tehnologijo, ki vodi v totalitarno tehnokracijo. Mencinger v *Abadonu* ni ustvaril trdne in prepričljive podobe utopične družbe s pozitivnim predznakom. Z nekaterimi realijami utopične književnosti in moderne znanstvene fantastične književnosti je le satirično preoblikoval znane, že iz antike izvirajoče mite o blaženosti, sreči in popolni svobodi, dodal in celo groteskno transformiral pa je še tradicionalne mite (npr. mit o Črtomiru). Mencingerju se je skoz Samoradove oči pokazala »svetovna zgodovina kot svetovna sodba« (118), ne pa kot znanstveno zasnovan dolgoročni proces, na katerega namiguje s paradoksnim aforizmom: »Če hočeš srečno živeti, dobro vzgoji svojega – deda« (157–158). Pod vplivom evropske duhovne in zgodovinske skušnje njegovega časa utopična država (»rodovit gaj« po Mencingerjevo) ni bila več mogoča, celo v umetniški domišljiji ne. Tehnika in znanost nista bili več zvezdi vodnici v srečo, svobodo in popolnost dežele, kjer se cedita mleko in med, se pravi dežele, ki je ni, temveč dvojno pogubna pot: prvič pot v tehnološki pekel tovarn, ki jih razkazuje Abadon Samoradu Veselinu v IX. poglavju, in drugič pot v militaristični pekel azijske Evrope, ki jo popisuje v X. poglavju duh Velike Azije. Slovenija 24. stoletja za Mencingerja ne more več biti nikakršen utopični paradiz, kjer sta duh in telo zlita in dokončno potešena, temveč antiutopično kraljestvo kovinskih elektrarn ob Bohinjskem jezeru in velikanskih obzidanih delavnic v Labodski dolini, kjer je delitev fizičnega in umskega dela speljana do kraja, kjer je človek postal stroj brez lastnih misli. Evropa prihodnjih stoletij pa je diktatura »človeškega vladarja boga ... neumrjočega, vsevedočega in vsemogočega« (309). »Sedaj je vzela država vse delo v roke«, beremo na strani 277. Utopično enakost, srečo in svobodo v popolnosti je nadomestila antiutopična »popolna nesvoboda« (289). »Nihče nima pravic, vsakdo ima samo pokorščino, za-

torej smo pa tudi vsi enaki in državna oblast razpolaga z našim življenjem in z našo smrtjo popolnoma svobodno« pravi duh Velike Azije (315). Mencingerjeva prihodnja Evropa je značilna antiutopična »država na temelju materializma in robstva« (318), prav taka pa je tudi Slovenija 24. stoletja, ki jo Samorad označi za »gabno kobilišče« (289). Povsem ustrezen je torej Truhlarjev opis tega dela *Abadona*: »sanjski prikaz bodoče države strojev s človekom-strojem«. ¹⁴

Samorad Veselin, ta nesrečni »narobe-Črtomir« (330), je torej postavljen pred dejstvo: utopična država ni mogoča, antiutopična pa je še strašnejša skupnost »volčjih bratoderccev«. To dokončno potrди duh Velike Azije: »Dolgočasna blaženost . . . je zgolj negacija, vedno zatajevanje samega sebe . . . tragikomedija, ki se igra na odru človeške zgodovine« (342). Samorad lahko izreče samo še dvomeče faustovske besede: »Zgolj pred ugankami strmim in sam sebi sem največja zastavica« (362). Po teh besedah sodi Mencingerjev roman v tisti tok antiutopične proze, ki postavi na glavo morovsko tradicijo in doseže vrhunec v treh romanih 20. stoletja: Zamjatinovem *Mi*, Huxleyevem *Krasnem novem svetu* in Orwellovem *1984*.

S tem je še enkrat opredeljena in tudi dokončno razrešena avtorjeva ideološka naravnost: satirični ideal, ki se je poskušal zasnovati na način utopične realnosti, se je zlomil in spremenil v antiutopično stvarnost, t. j. v antiideal satire. Ker pa se satira brez svojega pozitivnega protipola spremeni v navadno družbeno-kritično realistično prozo, je torej razumljivo, če se na tem mestu konča tudi Mencingerjev *Abadon*: celotno dogajanje se izkaže za »pojav čudne bolestne blodnje«, za škodljivo posledico branja knjig, teh »izrodkov kipečih možganov in negodnega slavohlepja našega nervoznega veka« (395, 396). S tem je, mimogrede rečeno, omogočena tudi bralčeva katarza, saj je fantastični element, ki je vdrl v Samoradovo življenje na začetku pripovedi, zdaj odpravljen. Konec *Abadona* ponovno sili tudi literarnega raziskovalca, da upošteva pri preučevanju interakcijo satiričnih, fantastičnih, utopičnih in antiutopičnih elementov, ki šele skupaj in hkrati zasnvljajo Mencingerjevo literarno delo v njegovi večplastnosti in mnogoličnosti.

2

Po vsem tem ne moremo več dvomiti, da so miselne prvine utopične in antiutopične proze, preoblikovane zaradi samosvoje povezanosti s prvina literarne satire in fantastike, ena od temeljnih zasnov Mencingerjevega *Abadona*. Miselna izhodišča, ki jih ponujata omenjeni prozni zvrsti, so v romanu tudi na tematski ravni ustrezno razčlenjena. V središču je tema prihodnje družbe, zajeta v model avtoritarne države (Velika Azija, Slovenija 24. stoletja). Iz osrednjega tematskega stržena izhaja šop motivnih nastavkov: vprašanja politike, ekonomike, kulture, umetnosti, filozofije, religije, izobraževanja in vzgoje, znanosti in tehnike. Znanost, »zabave vede in spoznave«, kot pravi Mencinger, je v *Abadonu* upodobljena kot svetopisemski zli duh iz *Janezovega razodetja*, kot zvezda, ki je padla na zemljo. V sodobni znanstvenofantastični literaturi je zasnvljavajoči element, ki usmerja ideološke, tematske, zvrstne in oblikovne sestavine, v *Abadonu* pa je negativno opredeljena prvina, »zgolj neurejena zbirka odlomkov brez notranje zveze« (123–124), kot taka pa poglavitni povzročitelj zla v prihodnji človeški družbi. Večina tehnoloških in znanstvenih vprašanj, pa naj gre za Slovogojovo jezikoslovje v naslednjih 500 letih ali za Rudovarjevo kemijo ali za elektrotehniko v Sloveniji 24. stoletja, je prikazana izrazito satirično, kot antiutopična komponenta par excellence. Le redke tehnične realije so v Mencingerjevem romanu zakonita sestavina prihodnje družbe, kakršno si zamišlja avtorski ideal: električna energija, računalnik v Alpah (»središče električnih zvez . . . veliko hra-

¹⁴ V. Truhlar: »Notranje krščanstvo« v Mencingerjevem *Abadonu*, v knjigi: *Doživljanje absolutnega v slovenskem leposlovju*, Ljubljana 1977, str. 41.

nilišče listin in električnih posnetkov«, 302), telepatija, predelava neuporabnih snovi in ljudi, leteči ljudje. »Obleka jim je od kož, pokrivalo gobov klobuk, obuvalo lesene cokle. Ob ledju imajo pripete velike perutnice, katere premikajo z nogami, na hrbtu nosijo privezано torilo, v katerem je nabrana stisnjena elektrika, gonilna sila za peruti... Roke pa imajo proste, da lahko urejajo silo električnega toka; in s tretjo, krmilu podobno perutnico ravna jo smer svojemu pozračnemu plavanju« (269). Znanstveni motivi, ki so v sodobni znanstveni fantastiki postali običajni, so pri Mencingerju prikazani v satiričnem in antiutopičnem kontekstu, tako tudi literarni lik demoničnega znanstvenika, kemika Rudovarja. Zanimivo bi bilo tudi prebrati Abadona z očmi futurologa, narediti torej primerjavo med umetniškimi realijami romana in življenjskimi realijami 20. stoletja. J. Tominšek je s tega vidika primerjal Mencingerjevo videnje prihodnje vojne s prvo svetovno vojno in ugotovil, da je Triglav v resnici postal nagrobni spomenik Slovencev.¹⁵

3

Po vsem tem ni težko reči, da je *Abadon* splet najrazličnejših vrstnih prvin, nekak zvrstni križanec. To nedvomno kažejo tudi dozdejšnje vrstne opredelitve Mencingerjevega dela, ki razodevajo nelagodnost in zadrego raziskovalcev. Jakob Kelemina in Boris Paternu sta ga označila za »filozofski roman«;¹⁶ Josip Tominec za pedagoško, didaktično in tendenčno »razpravo«, za »vzgojnodružabni roman«;¹⁷ Janez Remic za »esejistični roman«;¹⁸ Anton Slodnjak za »fantastično, pravzaprav sanjsko pripoved« in »vzgojno povest«;¹⁹ Janez Logar za »satirično družbeno-politični roman« in »groteskno satiro«;²⁰ Stanko Janež za »fantastično utopijo«;²¹ Janko Kos za »utopijo s filozofsko moralistično tendenco«;²² Jože Pogačnik za »alegorično in moralistično zasnovano besedilo« in »utopijo«;²³ Matjaž Kmecl ga je uvrstil v »intelektualno alegorizirano pripovedno prozo«;²⁴ Zdenka Ferkolj pa je osrednja štiri poglavja *Abadona* (VII, VIII, IX in X) označila kot »antiutopijo«.²⁵ Vrsto hibridnost je naša literarna zgodovina razlagala večinoma z različnimi tujimi, nadvse raznovrstnimi pripovednimi zgledi ali celo vplivi (*Sveto pismo*, Rabelaisov *Gargantua in Pantagruel*, Cervantesov *Don Kihot*, Klopstockova *Mesijada*, Lesageov *Obuti hudič*, Chamissov *Peter Schlemihl*, Goethejev *Faust*, Mickiewiczjev *Pan Twardowski*, Shopenhauerjevo delo *Parerga in Paralipomena*, Bellamyjev *Pogled v preteklost, 2000–1887* in še precej manj pomembnih del), pa tudi z domačo utopično in antiutopično tradicijo (Stritar, Trdina, Tavčar, Mahnič, Šubic, Toporiš). Z. Ferkolj antiutopičnost *Abadona* izpeljuje iz avtorjevih svetovnonazorskih pogledov (»liberalistično meščansko prepričanje /Mencingerju/ ne dovoljuje absolutnega pesimizma«²⁶) in iz zvrstnih zakonitosti (»utegne biti /*Abadon*/ posledica specifičnega aktualiziranja evropskega modela utopije v slovenskem prostoru«²⁷).

Če ostajamo pri literarnih zakonitostih utopične in antiutopične proze, opazimo tudi pri Mencingerju značilne motivacijske, pripovedne in oblikovne postopke evropskih vzorcev. Sanje so tak pogost motivacijski postopek, saj že same po sebi vodijo v drugačno časovno-prostorsko realnost dela. Mencingerjevega *Abadona*, natančneje osrednjo zgodbo romana motivirajo sanjske blodnje, ki jih povzroči bolezenska vročica po čudežni rešitvi Samorada Veselina iz valov. S prenehanjem teh blodenj, z ozdravitvijo, je konec tudi os-

¹⁵ Glej J. Tominšek, *Predgovor* v knjigi: *Izbrani spisi J. Mencingerja III*, SM, Ljubljana 1922.

¹⁶ O virih Mencingerjevega *Abadona*, str. 396; *Slovenska proza do moderne*, Lipa, Koper 1965, str. 115.

¹⁷ *Izbrani spisi J. Mencingerja IV*, str. X.

¹⁸ Ob Mencingerjevi 100-letnici, »Mentor«, št. 25/1937–38, str. 179.

¹⁹ *Zgodovina slovenskega slovstva III*, str. 295, 297.

²⁰ J. Mencinger, *Zbrano delo II*, str. 431.

²¹ *Zgodovina slovenske književnosti*, ZO, Maribor 1957, str. 311.

²² *Pregled slovenskega slovstva*, DZS, Ljubljana 1974, str. 152.

²³ *Zgodovina slovenskega slovstva IV*, ZO, Maribor 1970, str. 178.

²⁴ Janez Mencinger kot meščanski ideolog, str. 215.

²⁵ *Utopija v slovenski prozi 19. stoletja*, str. 413.

²⁶, ²⁷ Prav tam.

rednje zgodbe, v okvirno pripoved (ljubezenska zgodba med Cvetano in Samoradom) poseže še sam pisatelj kot katarzični deus ex machina. Tak poseg je v evropski utopični literarni tradiciji pogosten, saj se avtor dela često izdaja za najditelja, urednika ali izdajatelja najdenega rokopisa in podobno.

Dogajanje ali zgodbo utopičnega dela omogoča popotovanje v prostoru in času. Tako popotovanje je temeljni zgodbeni stržen *Abadona*. Pripomočki in služabniki Gonôbe omogočajo neznansko hitro gibanje glavnih junakov skozi zrak nad vso zemeljsko krogle in pripomorejo k pripovedni atomsferi, tistemu, čemur pravi J. Kelemina »mednarodno ozračje«. ²⁸ Prizorišča v romanu se bliskovito menjavajo: Krško-breziško polje, Ljubljana, Zagreb, Dunaj, Beograd, Monaco, Indija, Mont Blanc, Pariz, Sljeme, Ljubljansko polje, spet Ljubljana, Bogatin, Labodska dolina, še enkrat Pariz, Švica, hrvaško Zagorje, Niagarski slapovi, Chicago in še kaj. Prostorsko menjavanje prizorišč je povezano še s časovnim: junaki z duhovnimi očmi poleg sedanosti gledajo tudi preteklost (stari Babilon in Mezopotamijo) in prihodnost (porušeni Pariz, grobišče Zahodne Evrope, Slovenijo od 22. do 28. stoletja, prihodnji Zagreb, bodočo Evrazijo in Kitajsko). Ta nadprostorski in zunajčasni položaj junakov je pripraven za sporočanje avtorskega glasu, posebej zaradi distance, ki omogoča ob avtorski vsevednosti ugledovanje različnih problemov v njihovi splošnosti in univerzalnosti.

Utopična proza ima šibko zgodbo; niz dogodkov, ki sestavljajo pripoved, je kratek, slabo povezan in motiviran. Pri Mencingerju opažamo to povsod, kjer ne gre za realistično pripovedno satiro. *Abadon* je ponajveč nabirek dialogov in monologov, redkeje debata ali diskusija o različnih, predvsem družbenih in eksistencialnih problemih človeštva. Marsikatera pripovedna enota Mencingerjeva romana je prej filozofski disput, politični traktat ali sociološka analiza, kot pa umetniško poglobljena fabulativna slika. Prav to je vzrok za literarnoteoretične označbe, ki so roman postavljale v okrožje intelektualistične, moralizne, didaktične in tendenčne književnosti (Tominšek, Pogačnik, Kos, Kmecl). Skoraj vsi raziskovalci *Abadona* so poudarjali shematizem romana, njegovo »doktrinarnost«. ²⁹ France Vodnik je to lastnost natančno opisal že leta 1928: »miselni element še vedno privzema prvenstvo na škodo čustvenih emocij«, »vsa snovnost služi samo idejni interpretaciji«, »človek iz apriorne idejne zasnove v bistvu brez psihologije in sociologije«, »tipična človečnost«, »bolj ideološko kakor pesniško delo«, »fragmentarni način podajanja«, »dialog v službi idejne interpretacije« itd. ³⁰ Tominšek ga je prištel h »konstruktivni beletristiki«. ³¹ Ferkoljeva pa je shematizem *Abadona* opisala z gledališča pripovedovalčeve vloge v romanu, pri čemer se je delo izkazalo za dvojevrstno besedilo, sestavljeno iz literarnih (epskih) in neliterarnih ali obliterarnih (neepskih) strukturnih enot. Slednje so značilne za osrednja poglavja *Abadona*, v katerih imata dialog in monolog predvsem informativno vlogo. ³² Vse to se ujema s povedanim mnenjem, da je *Abadon* tako v idejnem in motivnem kot v vrstnem in oblikovnem pogledu križanec, zapleteno, neenotno in konglomeratno literarno delo. Le tako si lahko razlagamo raziskovalne zadrege v zvezi z vrstnim poimenovanjem. ³³

Pripovedna konstruiranost utopičnih del se je v evropski literarni tradiciji izkazala za najbolj nevarno in usodno, saj je povzročila, da so zvečine vse literarne utopije zgubile položaj besednih umetnin. Pripovedna zgrajenost utopičnega romana, izpeljana iz ideoloških predpostavk, je namreč razlog za dokajšnjo umetniško zadržanost literarnih sestavin, vzrok za stilizacijo, tipizacijo in šablonizacijo literarnih likov in podobno. Kajti utopično

²⁸ O virih Mencingerjevega *Abadona*, str. 396.

²⁹ I. Grafenauer, *Zgodovina novejšega slovenskega slovstva II*, Ljubljana 1911, str. 452.

³⁰ J. Mencinger: *Abadon*, v nav. knjigi, str. 75–76.

³¹ *Slovenski biografski leksikon*, 5. zv., str. 94.

³² Glej Z. Ferkolj: *Problem in vloga pripovedovalca v Mencingerjevem Abadonu*, B eksplikacija, Filozofska fakulteta, oddelek za svetovno književnost in literarno teorijo, 1976.

³³ Treba je reči, da vrstni status *Abadona* še ni dokončno rešen. Večina preučevalcev poimenuje delo kot roman.

literarno delo je predvsem avtorjeva miselna konstrukcija, ki ne počiva na posnemovalskih literarnih shemah. Utopija ni nikdar posnetek realno obstoječega sveta, temveč model realno nabivajoče, vendar logično mogoče irealne stvarnosti. Verjetno se je tudi Mencinger tega zavedal, o čemer priča prav hibridnost njegovega *Abadona*. Tisto, za kar je bil kot literarni ustvarjalec prikrajšan ob utopiji in antiutopiji, je skušal nadomestiti s fantastiko, satiro, grotesko, celo s prviniami pravljice, pustolovske povesti in kriminalne zgodbe (npr. epizoda o uboju z dinamitom). Samo tako je nastala »kolikor toliko resnična povest« (334–335). Šele križanje različnih prvin je potemtakem ustvarilo roman, ki bi mu lahko rekli satirična utopija ali antiutopična satira, roman, ki je postal temeljnik poznejše znanstvenofantastične proze na Slovenskem.

Hermína Jug-Kranjec

Filozofska fakulteta v Ljubljani

SEMANTIKA IN VLOGA KLJUČNIH BESED V ROMANU BOGOVEC JERNEJ

1. Pri analizi Pregljevega romana *Bogovec Jernej*¹ me je med drugim zanimala tudi beseda kot osnovna pomenska enota sporočila. Na nekaj primerih sem poskušala prikazati semantično vlogo ključnih besed,² vpletenih ne samo v sintagmatsko oziroma povedno sobesedilo, ampak tudi v sobesedilo celotnega romana, in ne nazadnje tudi v asociativno sobesedilo, prisotno ali sproti se porajajoče v zavesti naslovnika romana. Namen članka torej je, zajeti ob aktualnem pomenu tudi konotativni pomen³ ključnih besed.

1.1. Pri prvem branju pritegnejo pozornost bralca predvsem številni arhaizmi ter tujejezični (latinski in nemški) citati. So signali dobe in okoliščin, kot stilemi delujejo predvsem s svojo tvorno podobo.

1.2. Podrobnejše branje in še bolj statistična analiza besedila pa nam razkrijeta vrsto ponavljajočih se besed, katerih frekvenca je veliko višja od pričakovane.

1.2.1. Ena od takih besed je glagol *toniti/utoniti*. Nanj je prva opozorila Katka Šalamun-Biedrzycka,⁴ vendar ga je obravnavala izključno kot oznako za bogovčevo delovanje. Popolni izpisi pa kažejo, da se ta glagol pojavlja tudi v drugih zvezah. Tako nedovršni kot dovršni glagol združujeta v sebi več med seboj povezanih pomenov: osnovni pomen in nanj navezane sopomene ter prenesene pomene. Glagol *toniti* označuje neprosto voljno gibanje navzdol v vodi ipd., obenem pa tudi izginjanje (iti k dnu, pogrezati se, torej izginiti, izgubljati se), pomeni glagola *utoniti* pa so: utopiti se, pogrezniti se, torej izginiti, izgubiti se, umreti = nehati obstajati.

Pregelj ta glagolski par uporablja dosledno v prenesenem pomenu, nikoli v dobesednem. V prizoru, ko Juta naredi samomor, sicer zapiše samostalniki utopljenka, glagolu *utoniti* pa se izogne tako, da ga nadomesti z drugim, prav tako ključnim glagolom *ugasniti*. (*Videla je, zamahnila z roko in ugasnila v mlamolu. 283*) V prenesenem pomenu pa uporablja pi-

Vsi primeri so navedeni po izdaji Ivan Pregelj: Izbrána dela. Tretja knjiga. Celje 1964.

¹ Članek je del daljše študije o stilistiki in poetiki Pregljevega romana *Bogovec Jernej*.

² Ključne besede – izrazi, katerih frekvenca v okviru nekega besedila ali celote besedil (največkrat dela nekega pisatelja) izrazito presegajo povprečno pogostnost v knjižnem jeziku.

³ Z *aktualnim pomenom* mislim na pomen, ki ga beseda dobi v danem sobesedilu, s *konotativnim pomenom* pa na radij pomenov, ki jih občuti homogena, istemu času pripadajoča skupina naslovnikov pri poslušanju ali branju določene besede oziroma sporočila.

⁴ Prim. Katka Šalamun-Biedrzycka: *Ivan Pregelj: Bogovec Jernej*. Zaliv I (1966), 28–29, 32–24.